

بوم‌شناسی تاریخی جریان‌های فکری

اصحاب ائمه علیهم‌السلام

(با تأکید بر دو مفهوم امامت و عقل)

(از ۹۵ تا ۲۶۰ق)

دکتر محمد علی چلونگر
(استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان)

دکتر مجید صادقانی
(پژوهشگر پژوهشکده تاریخ معاصر)

دکتر مصطفی پیرمراذیان
(دانشیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان)

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

زمستان ۱۳۹۷

چلونگر، محمدعلی، ۱۳۴۱ -

بوم‌شناسی تاریخی جریان‌های فکری اصحاب ائمه (با تأکید بر دو مفهوم امامت و عقل) (از ۹۵ تا ۲۶۰ق) / محمدعلی چلونگر، مجید صادقانی، مصطفی پیرمردیان. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷.

هشت، ۲۶۱ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۴۶۳: تاریخ؛ ۱۰۶)

ISBN: 978-600-298-245-2

بها: ۲۰۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه، ص. [۲۳۱] - ۲۴۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. شیعه-کشورهای اسلامی-تاریخ. ۲. Shi'ah-Islamic Empire-History. ۳. شیعه امامیه-عقاید. ۴. *Doctrines-

Imamite Shi'ah. ۵. امامت. ۶. Imamate. ۷. عقل. ۸. Reason. الف. صادقی، مجید، ۱۳۶۲- ب. پیرمردیان، مصطفی،

۱۳۳۸- ج. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.

۲۹۷/۵۳

BP۲۳۹/چ۸ب۹ ۱۳۹۷

۵۴۸۹۳۵۹

شماره کتابشناسی ملی

بوم‌شناسی تاریخی جریان‌های فکری اصحاب ائمه (با تأکید بر دو مفهوم امامت و عقل) (از ۹۵ تا ۲۶۰ق)

مؤلفان: دکتر محمدعلی چلونگر (استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان)، دکتر مجید صادقانی (پژوهشگر پژوهشکده تاریخ معاصر) و

دکتر مصطفی پیرمردیان (دانشیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۷

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۲۰۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۰۲۵-۳۲۱۱۱۳۰۰)

نمابر: ۰۲۵-۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۰۲۶۰۲۶۴۰۶۶۴

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارآیی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به‌عنوان منبع اصلی و کمک درسی برای استادان و دانشجویان رشته‌های تاریخ اسلام و تاریخ تشیع در مقاطع تحصیلی ارشد و دکتری و علاقه‌مندان به تاریخ کلام شیعی قابل استفاده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلفان محترم اثر، آقایان دکتر محمدعلی چلونگر، دکتر مجید صادقانی و دکتر مصطفی پیرمردیان و نیز از ارزیاب محترم جناب آقای دکتر رسول رضوی سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول: کلیات

۱-۱. شرح و بیان مسئله	۹
۱-۲. تبیین مفاهیم کلیدی	۱۳
۱-۳. پیشینه و تاریخچه موضوع تحقیق	۱۷
۱-۴. معرفی و نقد منابع	۲۲
۱-۴-۱. تواریخ عمومی	۲۲
تاریخ طبری	۲۳
۱-۴-۲. تواریخ محلی	۲۳
تاریخ مدینه دمشق	۲۴
تاریخ بیهق	۲۴
تاریخ قم	۲۴
تاریخ بغداد	۲۵
۱-۴-۳. کتب ملل و نحل	۲۵
المقالات و الفرق	۲۵
فرق الشیعه	۲۶
۱-۴-۴. کتب رجال	۲۶
رجال برقی	۲۶
رجال کشی	۲۷
رجال نجاشی	۲۸
رجال طوسی	۲۹
رجال ابن غضائری	۳۰
رجال ابن داوود؛	۳۰

۳۰	فوائد الرجاليه .....
۳۱	معجم رجال الحديث .....
۳۱-۴-۵	۱- کتب حديث .....
۳۲	بصائر الدرجات .....
۳۲	الكافي .....
۳۳-۴-۶	۱- کتب اعتقادی .....
۳۳	الاعتقادات .....
۳۴	اوائل المقالات فى المذاهب و المختارات .....
۳۵	تصحیح الاعتقاد .....
۳۵-۴-۷	۱- کتب فهرست .....
۳۶	الفهرست طوسى .....
۳۷	الفهرست ابن ندیم .....
۳۷	الفهرست منتجب الدين .....

فصل دوم: بوم - شهر مدینه

۴۰-۲-۱	۱- نقل حديث شيعه در مدینه .....
۴۲-۲-۲	۲- اصحاب مدنی ائمه (عليهم السلام) .....
۴۷-۲-۳	۳- زمینه‌های شکل‌گیری مکتب مدینه .....
۴۸-۲-۴	۴- مدینه؛ میان عقل و نص .....

فصل سوم: بوم - شهر کوفه

۵۷-۳-۱	۱- نمایندگان امامت در کوفه .....
۵۹-۳-۲	۲- عوامل شکل‌گیری غلو در کوفه .....
۶۲-۳-۳	۳- دسته‌بندی‌های شیعیان در کوفه .....
۶۵-۳-۴	۴- خاندان‌های شیعی کوفی .....
۶۹-۳-۵	۵- ارتباط شیعیان کوفه با مکتب اهل رأی .....
۷۲-۳-۶	۶- دوران رکود مکتب علمی کوفه (دوران مهاجرت علمای کوفه به بغداد) .....
۷۳-۳-۷	۷- ویژگی‌های کلی مکتب حدیثی کوفه .....
۷۷-۳-۸	۸- زمینه‌های شکل‌گیری مکتب کوفه .....
۷۸-۳-۹	۹- امامت در اندیشه اصحاب کوفی و مدنی .....
۸۱-۳-۹-۱	۱- جریان جابر بن یزید جعفی و فضل بن عمر جعفی .....
۹۱-۳-۹-۲	۲- جریان ابوالخطاب اسدی .....
۹۴-۳-۹-۳	۳- جریان هشام بن حکم .....
۱۰۱-۳-۹-۴	۴- جریان اکثریت .....
۱۰۴-۳-۹-۴-۱	۱- هشام بن سالم جوالبقی و مؤمن الطاق .....

- ۱۰۵ ..... ۲-۴-۹-۳. عبدالله بن ابی‌یعفور
- ۱۱۰ ..... ۳-۴-۹-۳. ابان بن تغلب
- ۱۱۱ ..... ۴-۴-۹-۳. زرارة بن اعین
- ۱۱۲ ..... ۱۰-۳. کوفه؛ پایگاه عقل‌گرایی

فصل چهارم: بوم-شهرهای قم و ری

- ۱۱۹ ..... ۱-۴. قم
- ۱۲۳ ..... ۱-۱-۴. اشعربان قم
- ۱۲۷ ..... ۲-۱-۴. ویژگی‌های مکتب حدیثی قم
- ۱۳۰ ..... ۳-۱-۴. چرایی تشکیل حوزه حدیثی قم
- ۱۳۲ ..... ۲-۴. ری
- ۱۳۵ ..... ۱-۲-۴. مشخصات کلی حوزه حدیثی ری
- ۱۳۷ ..... ۲-۲-۴. تعامل حدیثی ری و قم
- ۱۳۸ ..... ۳-۲-۴. اصحاب و وکلای رازی ائمه علیهم‌السلام
- ۱۳۹ ..... ۴-۲-۴. چرایی شکل‌گیری حوزه حدیثی ری
- ۱۴۰ ..... ۳-۴. امامت در اندیشه اصحاب قمی و رازی
- ۱۴۳ ..... ۴-۴. قم؛ نماد حدیث‌گرایی شیعی
- ۱۴۹ ..... ۵-۴. معمای حدیث‌گرایی در ری

فصل پنجم: بوم-شهرهای خراسان و ماوراءالنهر

- ۱۵۴ ..... ۱-۵. نیشابور
- ۱۵۹ ..... ۲-۵. بیهق
- ۱۶۱ ..... ۳-۵. بلخ
- ۱۶۳ ..... ۴-۵. شهرهای ماوراءالنهر
- ۱۶۵ ..... ۵-۵. تعامل با اهل سنت
- ۱۶۸ ..... ۶-۵. چرایی شکل‌گیری حوزه‌های حدیثی خراسان و ماوراءالنهر
- ۱۶۹ ..... ۷-۵. بررسی دیدگاه‌های حوزه نیشابور در باب امامت
- ۱۷۲ ..... ۸-۵. عقل‌گرایی در خراسان و ماوراءالنهر

فصل ششم: بوم-شهر بغداد

- ۱۸۷ ..... ۱-۶. خاندان‌های شیعی بغداد و نقش آنان در شکل‌گیری حوزه حدیثی این شهر
- ۱۹۱ ..... ۲-۶. تعامل شیعیان و معتزله بغداد
- ۱۹۶ ..... ۳-۶. زمینه‌های حضور شیعیان در بغداد
- ۱۹۷ ..... ۴-۶. امام‌پژوهی در بغداد
- ۲۰۱ ..... ۵-۶. عقل‌گرایان بغدادی

۲۰۵	کلام آخر
۲۱۱	پی‌نوشت
۲۳۱	منابع و مأخذ
۲۴۱	پیوست

نمایه‌ها

۲۴۷	نمایه روایات
۲۴۸	نمایه اشخاص
۲۶۰	نمایه مکان‌ها

مقدمه

اثر حاضر با هدف شناسایی و فهم دو مورد از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین موضوعات کلام شیعی سامان یافته است: امامت و عقل. امامت را می‌توان مهم‌ترین اصل از اصول مذهب تشیع دانست و در کنار آن عقل نیز از جنجالی‌ترین مفاهیمی است که شیعیان از صدر نخست تا امروز در باب آن سخن گفته‌اند. اگر این دو موضوع به صورت انتزاعی بررسی شود، تقریباً هیچ اختلافی در باب ارزش آنها مطرح نمی‌شود؛ اما اختلاف زمانی به وجود می‌آید که این هر دو در تعامل و چالش با دیگر موضوعات کلامی تحلیل شود؛ اصل امامت به خودی خود اصلی‌ترین پایه امتیاز شیعیان از دیگر فرق اسلامی است؛ امامتی که با علی بن ابی طالب (علیه السلام) شروع می‌شود و با سلسله امامان یازده‌گانه (علیهم السلام) پیوند می‌یابد. به عبارت دیگر می‌توان شیعه را کسی دانست که قائل به برتری ظاهری و باطنی علی بن ابی طالب (علیه السلام) بر دیگر صحابه باشد و از این رو حکومت ظاهری و خلافت باطنی را حق ایشان بداند.

در این میان آنچه این یگانه عنصر ممتازکننده شیعیان را محل اختلاف می‌کند، نوع برداشتی است که در شئون امامت توسط اصحاب مختلف شیعیان ارائه می‌شود؛ آنچه که این مجموعه در پی فهم آن است شئون و ابعاد است که شیعیان امامیه از زمان امام باقر (علیه السلام) (۹۵ق) تا وفات امام عسکری (علیه السلام) (۲۶۰ق) قائل به آن بوده‌اند؛ این شئون در موضوعاتی از قبیل علم و عصمت امام بیش از دیگر موارد، موجبات اختلافات درون‌گروهی را فراهم آورده است.

افزون بر این مسئله عقل نیز که هم در آیات قرآن و هم در احادیث شیعی مفهومی مطلوب و ستایش شده است نیز مسئله دیگر قابل بررسی است؛ اگرچه عقل و خرد به تنهایی درخور ستایش است؛ اما هنگامی که در برابر موضوع کلیدی دیگری به نام «نص» یا «حدیث» قرار می‌گیرد، آن هم (در نوع کاربرد آن) دچار اختلاف دیدگاه می‌شود.

این دیدگاه‌های مختلف البته در قالب مکانی متفاوت رویکردهای متفاوتی به خود می‌گرفته است؛ به این معنی که احتمالاً هر کدام از بوم-شهرهای اصلی اصحاب امامیه در دوران حضور، نسبت به دو موضوع امامت و عقل موضوع خاصی داشته‌اند.

با این مقدمه، هدف اصلی پژوهش پیش رو پرداختن به سه پرسش کلیدی است:

بوم‌های مختلف اصحاب ائمه علیهم‌السلام براساس چه معیاری شکل گرفته است؟

بوم‌های مختلف اصحاب ائمه علیهم‌السلام چه تأثیری بر برداشت آنان از مفهوم امامت داشته است؟

عوامل تاریخی شکل‌گیری بوم‌های عقل‌گرای اصحاب ائمه علیهم‌السلام چه بوده است؟

به همین صورت برای رسیدن به پاسخ مناسب، ابتدا بوم-شهرهای مختلف اصحاب ائمه علیهم‌السلام که هر کدام دارای جریان فکری خاصی بوده‌اند، شناسایی و پس از آن دو مفهوم امامت و عقل نیز ذیل هر یک از بوم-شهرها بررسی شده‌اند. البته برای شناسایی بوم-شهرهای اصحاب ائمه علیهم‌السلام نیاز به مقدماتی بود که پرداختن به هر یک از آنها ضروری می‌نمود. بر این اساس شهرهایی مورد تحقیق قرار گرفته‌اند که در درجه نخست محل زندگی اصحاب ائمه علیهم‌السلام باشند و در گام بعدی جریان‌های فکری خاصی در آنها شکل گرفته باشند. در واقع این مجموعه در نظر ندارد تا جغرافیای شیعه را در دوره زمانی خاصی، مورد تدقیق و نگارش قرار دهد، بلکه هدف اصلی آن، شناخت بوم‌هایی است که اصحاب ائمه علیهم‌السلام به دفعات به آنجا رفت‌وآمد داشته‌اند و یا در آن ساکن شده باشند و در مرحله دیگر، این سکونت و مهاجرت، منجر به شکل‌گیری مدرسه فکری خاصی شده باشد؛ به گونه‌ای که بتوان بوم-شهر مورد نظر را دارای مدرسه یا حوزه یا مکتب فکری خاصی دانست. موارد پیش‌گفته برای رسیدن به پرسش نخست کتاب طراحی شده‌اند. ناگفته پیداست که اگر چنین محدودیت‌هایی وجود نداشت، می‌بایست بسیاری بوم-شهرهای دیگری نیز که محل زندگی اتباع شیعه بودند (مانند: آوه و طبرستان) و همچنین شهرهایی که محل زندگی اصحاب بودند؛ اما منجر به تشکیل مکتبی خاص نشده بودند (مانند: یمن) نیز مورد ارزیابی قرار گیرند. در پژوهش حاضر، عبارت «اصحاب ائمه علیهم‌السلام» متمایز از «اتباع شیعه» به کار رفته است؛ به معنای اینکه اصحاب ائمه علیهم‌السلام اشاره به گروه خاصی از شیعیان است که ضمن محدث و راوی بودن، از محضر مستقیم ائمه علیهم‌السلام نیز بهره‌مند شده باشند، در مقابل، اتباع شیعه، کلیت بدنه شیعه را مورد نظر دارد.

خاطر نشان می‌شود فرضیه نخست نوشتار حاضر چنین تعریف شده است: «حضور امامان علیهم‌السلام،

مهاجرت گسترده شیعیان و حضور وکلای ائمه علیهم السلام در بوم‌های مختلف و نزدیکی به ساختار قدرت سیاسی، موجبات شکل‌گیری پایگاه‌های تاریخی و بوم‌های مختلف اصحاب ائمه علیهم السلام را فراهم آورده است؛ و قسمت‌های نخست هر فصل نیز در راستای راستی‌آزمایی همین فرضیه حرکت می‌کند، به همین دلیل پس از آنکه بوم-شهرهای مختلف شیعی از سال ۹۵ تا سال ۲۶۰ق، ارزیابی شدند، به همین دلیل در هر فصل، قسمتی به چرایی تشکیل هر بوم-شهر می‌پردازد، که در واقع پاسخی است برای دستیابی به هدف پیش‌گفته.

در این میان تلاش شده است که تقدم و تأخر تاریخی در چینش بوم-شهرهای مختلف رعایت شود؛ با این حال به یقین نمی‌توان سال خاصی را به‌عنوان سال شروع حرکت یک مکتب در نظر گرفت و لذا جایابی هر یک از بوم-شهرهای شش‌گانه‌ای که در این مجموعه به آنها پرداخته شده است، به صورت تقریبی بوده است؛ در این میان مدینه قطعاً نخستین شهری است که می‌توان آن را صاحب حوزه‌ای خاص در حدیث دانست؛ کوفه نیز پس از مدینه حرکت فکری خود را آغاز کرد؛ اما برای بوم-شهرهای بعدی زمان خاصی را نمی‌توان به صورت دقیق عنوان کرد؛ چه اینکه قم و بغداد و شهرهای مختلف خراسان و ماوراءالنهر در نیمه دوم قرن دوم محل رفت‌وآمد اصحاب ائمه علیهم السلام شده بود و در ادامه جلسات علمی خود را دایر کردند. مدرسه حدیثی ری نیز قطعاً پس از دیگر بوم-شهرها محل رجوع بزرگان شیعه شده است. از این‌رو الگوی چینش هر فصل به همین ترتیب بوده است. البته باید توجه داشت که دو بوم-شهر قم و ری به دلیل تنیدگی بیش از حد مباحث آنها با یکدیگر ذیل یک فصل بررسی و ارزیابی شده‌اند. همچنین در ادامه به بررسی فرضیه دوم یعنی «پایگاه‌های مختلف تاریخی و بوم‌های شیعی تأثیری در زمینه اصل امامت نداشته‌اند»، پرداخته شده است. در واقع خاصیت اندیشه فرامرز بودن آن است؛ چه بسیار اندیشه‌ها که در زادگاه‌های خود با اقبال مواجه نشده‌اند؛ اما کیلومترها دورتر و در جغرافیایی با مختصاتی غریب از محل تولدشان، پذیرش توده‌ها و نخبگان را به دست آورده‌اند. اساس شکل‌گیری این فرضیه نیز بر همین اصل استوار شده است؛ چه اینکه اختلافات اصحاب ائمه علیهم السلام از جنس اندیشه است و اندیشه معمولاً فارغ از محیط بوم-شهرها و به وسیله افراد تربیت‌شده در مکاتب مرتبط، بسط و گسترش می‌یابد و دقیقاً به همین خاطر است که فرضیه مربوطه از عدم تناسب بوم-شهرهای مختلف فکری اصحاب ائمه علیهم السلام با اندیشه رایج در آنها صحبت کرده است.

با این حال شاید گفته شود که عقل‌گرایی و نص‌گرایی نیز از جنس اندیشه است، پس چرا عقل‌گرایی با بوم‌های مختلف مرتبط شده؛ اما چنین تناسبی در مباحث امامت نفی گردیده است؟ لازم به یادآوری است که جریان‌های عقل‌گرا و نص‌گرا بیش از آنکه بحث از محتوا را مطرح کنند، از «چگونگی فکر کردن» صحبت می‌نمایند؛ عقل‌گرایی یا نص‌گرایی شیوه‌اندیشیدن است در حالی که مباحث امامت اصل اندیشه است. پیداست که در بوم‌های مختلف با توجه به سیاق فکری صاحبان و بزرگان مکتب، شیوه‌دستیابی به محتوا متفاوت می‌شود، به معنای اینکه مکاتب با استفاده از ابزارهای خود در پی رسیدن به اهدافی یکسان هستند؛ در این راستا، عقل‌گرایی و نص‌گرایی را می‌توان از جمله اهداف، ابزار و مباحث امامت تعریف کرد.

با این حال نکته‌ای که نباید از آن تغافل ورزید اینکه اگرچه رابطه بین مباحث امامت با بوم‌های مختلف نفی شده است؛ اما روند پژوهش در تحقیق حاضر، محقق را متوجه این نکته ساخت که انواع نظریات مختلف در باب امامت، همگی از کوفه آغاز شده است و به مرور و به وسیله جریان‌های مختلف فکری و مکاتب فکری پدیدآمده در این شهر به دیگر بلاد نیز گسترش یافته است.

کوفه محل اصلی شکل‌گیری آرای مربوط به امامت است، همان‌گونه که دیگر آرای کلامی (در باب توحید، عدل، تقویض و جبر و مانند آن) نیز اول‌بار در محافل علمی مرتبط با این شهر شکل گرفتند. در این میان حوزه‌های بزرگ فکری ایران و عراق به‌طور شدیدی متأثر از این بوم-شهر می‌باشند. گونه‌گونی این مدرسه بزرگ که خود به مدارس جزئی‌تر، تقسیم می‌شود، با هیچ بوم دیگری قابل قیاس نیست و حتی مدرسه‌های بزرگ و صاحب‌نظری مانند: بغداد، خراسان و قم در زمینه‌های مختلف وامدار و میراث‌خوار کوفه محسوب می‌شوند. از این‌رو شناخت جریان‌های مختلف در کوفه باید به صورت مبسوط‌تری با نسبت دیگر بوم‌ها تحقیق شود. همچنین نظر به اینکه معمولاً اصحابی که در مدینه رفت‌وآمد داشته‌اند، اصالتاً کوفی بوده‌اند و با پایگاه اصلی آنان در کوفه قرار داشته است، لذا نظر اصحاب مدنی ائمه (علیهم‌السلام) در زمینه امامت، ذیل فصل سوم (بوم-شهر کوفه) توضیح داده شده است: «امامت در اندیشه اصحاب کوفی و مدنی».

البته جریان‌های مختلف این شهر، اگرچه تماماً کوفی خوانده می‌شوند؛ اما بیش از آنکه به این شهر منتسب باشند، به افراد پایه‌گذار اندیشه خاص مربوط هستند، مانند: جریان‌های هشامین، جریان مفضل و غیر آنها.

در زمینه مباحث مربوط به امامت، آنچه که بیش از همه موجبات اختلاف را در بین اصحاب شیعی ائمه علیهم السلام فراهم آورد، دو موضوع علم امام و عصمت امام بوده است و به همین دلیل همین دو موضوع ذیل عنوان امامت بررسی شده‌اند؛ در واقع موضوع امامت به وسیله دو محور علم و عصمت تخصیص خورده و به باقی شئون امامت پرداخته نشده است. این دو موضوع خصوصاً از دوران امام باقر علیه السلام به بعد بحث‌های شدیدی را به وجود آورد و موجب ارائه پرسش‌های بسیاری از امامان شد. در خصوص علم امام، اصحاب، دائماً در پی یافتن پاسخی برای پرسش‌هایی بودند که بتواند حدود و ثغور علم ایشان را مشخص کند. اینکه منبع علم امام چیست؟ امام تنها عالم به حلال و حرام است و یا می‌تواند برای هر پرسشی، پاسخ صحیح داشته باشد؟ آیا امام عالم به علم غیب است و یا خیر؟ آیا امام در آرای خود به قیاس و رأی نیز متوسل می‌شود و اجتهاد فردی دارد یا خیر؟ علم امام در حال رشد است و یا از همان ابتدای تولد تمامی علوم در اختیار وی قرار گرفته است؟ و دیگر سؤال‌هایی مانند آن، ابهاماتی بود که ذهن صحابی ائمه علیهم السلام را به خود مشغول داشته بود.

در باب عصمت نیز سؤال‌های فراوانی وجود داشت که البته بی‌ارتباط با موضوع قبلی نبود. آیا عصمت از شئون امامت هست یا نه؟ آیا امام از هر اشتباهی مصون است و یا تنها در مباحث شرعی دارای عصمت است و در باقی مسائل نظیر مسائل اجتماعی چنین مصونیتی وجود ندارد؟ عصمت مشمول امور ارادی و غیرارادی است و یا اینکه «سهوالنبی» از شئون انبیا و ائمه محسوب می‌شود؟

گفتنی است تمامی این مباحث از سوی اصحاب با شکل‌های مختلف مطرح شده و پاسخ‌های خاصی ارائه می‌گردید. نباید گمان کرد که تمامی اصحاب به واسطه ارتباط با ناحیه مقدسه امام، به یک شیوه فکر می‌کردند، موانع و دلایل متعددی وجود داشت که باعث می‌شد اخبار بعضاً متضادی از جانب ائمه علیهم السلام در جواب پرسش‌های واحد در این زمینه ارائه شود. ظرفیت‌های وجودی اصحاب، عنصر تقیه، برداشت‌های شخصی مسائل از جواب امام و پیش‌فرض‌های اختصاصی هر یک از یاران ائمه علیهم السلام در طرح مبحث از جمله دلایلی بود که نتوان نظر صریح امام را در این حوزه به دست آورد.

برخلاف استفاده از عقل که به‌طور تقریبی می‌توان نظر خاص امامان علیهم السلام را به دست آورد، در زمینه امامت نمی‌توان چنین وحدت نظری را براساس احادیث و اخبار رسیده به دست آورد.

شواهد فراوانی از علم بی‌انتهای امامان علیهم‌السلام گزارش شده است، و در مقابل شواهدی نیز وجود دارد که توسط بزرگان اصحاب، اعتنایی به علم و یا نظر صریح امامان علیهم‌السلام نشده است. همچنین اخبار مختلفی ناظر به عصمت امام از هرگونه گناه و خطایی است و در مقابل نمونه‌هایی یافت می‌شود که از خود ائمه علیهم‌السلام گزارش شده، و در آنها به احتمال اشتباه ایشان تصریح شده است. با توجه به این نمونه‌ها ابتدا در دو حوزه علم امام و عصمت امام به صورت مستقل دیدگاه‌های مختلف شناسایی شده و سپس امتداد هر یک از این دیدگاه‌ها در بوم‌های اصلی شیعه پیگیری می‌شود.

فرضیه سوم کتاب نیز پس از این مورد توجه قرار گرفته است: «تضارب آرا با دیگر گروه‌های اسلامی، لزوم اجتهاد فردی و حضور گروه‌های شهری از عوامل شکل‌گیری پایگاه‌های عقل‌گرای اصحاب ائمه علیهم‌السلام بوده است». چنان‌که می‌دانیم دامنه اختلافات بزرگان اسلامی هم در میان شیعیان و هم در اهل سنت در زمینه میزان بهره‌گیری از عنصر عقل در فهم مفاهیم دینی - خصوصاً کلام و فقه - از همان روزگاران نخست پس از وفات پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم آغاز شد. در میان اهل سنت، عده‌ای طرفدار پیروی محض از حدیث شدند (اصحاب حدیث) و برخی دیگر با نام اهل رأی شناخته شدند و خواستار استفاده از عقل در ارائه فتاوی فقهی گردیدند. در میان شیعیان نیز همین اختلافات با گستردگی فراوان وجود داشت. اگرچه در قرن‌های پس از دوران حضور ائمه علیهم‌السلام اندک‌اندک و با مساعی بزرگان مکتب بغداد و بعدها، تلاش اصولیون به تدریج عنصر عقل موقعیت مناسبی یافت و در این اواخر - دست‌کم در ظاهر - اخباری‌گری و نص‌گرایی صرف تقریباً از بین رفته است؛ اما در سال‌ها و دوران حضور ائمه علیهم‌السلام، میزان طرفداران نص‌گرایی و جریان‌های موافق آن به میزان قابل توجهی بر عقل‌گرایان برتری داشت که البته مهم‌ترین دلیل آن نیز حضور شخص امام در جامعه و عدم نیاز به استدلال‌های منطقی بود؛ چراکه امکان تحقیق مسائل از محضر امام فراهم بود.

گفتنی است هرچند در این زمان عقل‌گرایان در اقلیت بودند؛ اما در بسیاری شهرها حضوری جدی داشتند. از آن میان، گروه اندکی از فقهای امامیه، به مکتب اصحاب رأی و عمل به قیاس گرایش داشتند؛ از جمله حسن بن علی بن ابی‌عقیل عثمّانی (م ۳۲۹ق)^۱ معاصر علی بن حسین ابن بابویه، که در کتابی به نام المتمسک بحبل آل رسول ضمن نقل مسائل مختلف، بحث‌های اصول را از فروع جدا کرد و دیگری محمد بن احمد بن جُنید اسکافی (م ۳۸۱ق)

معاصر شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) بود. وی صراحتاً به همان «اجتهاد الرأی» مطرود، گرایش داشت و قائل به قیاس بود. به همین دلیل نیز آثارش متروک ماند. این گروه اندک، هرگز با اعتماد و اقبال جامعه شیعه روبه‌رو نشدند؛ ولی هم‌سنگران متکلمشان افزون بر این توانایی، جایگاه شایسته‌ای نیز یافتند (بهشتی، ۱۳۹۱، ص ۴۹).

با اینکه نخستین زمینه‌های عقل‌گرایی در اسلام را باید در قرآن و سنت و حیانی^۲ آن جستجو کرد؛ اما نمی‌توان منکر این حقیقت شد که مؤلفه‌های بیرونی بسیاری نیز در این زمینه دخیل بوده است. گسترش اسلام و روبه‌رو شدن با فرهنگ‌های دیگر دو تأثیر مهم در اندیشه اسلامی بر جای گذاشت: از یک‌سو علوم و افکار بیگانه به تدریج بر ذهنیت جامعه اسلامی اثر گذاشت و از سوی دیگر دانشمندان اسلامی را برای دفاع از مبانی دینی در مقابل ادیان و فلسفه‌های معارض برانگیخت؛ اگر خردگرایی در معتزله گاه به افراط می‌گراید آن را باید برخاسته از عامل اخیر دانست. در صورتی که سده نخست اسلامی را دوران غلبه نص‌گرایی بدانیم، باید سده دوم و سوم هجری را عصر رشد و شکوفایی عقل‌گرایی به شمار آوریم، لیکن به یاد داشته باشیم که خردباوری حتی در اوج شکوفایی آن معمولاً خاستگاه اقلیت فرهیخته جامعه است و توده متدین، ایمان و تعبد دینی را بر چون و چراهای عقلی ترجیح می‌دهد (سبحانی، ۱۳۷۴).

با این حال همچنان متذکر می‌شود که رسالت اصلی این نوشتار، نه ورود به ارزش‌گذاری‌های کلامی، بلکه شناسایی تاریخی ماهیت جریان‌های کلامی است به همین دلیل به عمد تلاش شده تا به جای پرداختن به عقل‌گرایی و نص‌گرایی، جریان‌های عقل‌گرا و عقل‌گرایان و همچنین جریان‌های نص‌گرا و نص‌گرایان بررسی و مطالعه شوند. به بیان دیگر، نگاه غالب در این نوشتار، نگاهی تاریخی است و نه کلامی و به همین دلیل تحلیل تاریخی گزارش‌ها نقطه هدف قرار گرفته و نه ماهیت استدلال‌های کلامی طرفین ماجرا.

با این تفاسیر اگرچه بررسی معارضات دو مکتب قم و بغداد که در قرن چهارم به صورت جدی رخ داد، در حوزه این کتاب نمی‌گنجد؛ اما به اجمال باید متذکر شد که این چالش‌ها در واقع چالش در برابر دو موقعیت متفاوت جامعه شیعه بود. جامعه شیعه در اواخر دوران حیات انمه^۳ نیاز به حدیث‌گرایی و جمع نمودن احادیث بیت امامت داشت تا از این رهگذر بتواند بنیان‌های عقیدتی خود را بیش از پیش استوار سازد و از این‌رو در آن زمان قطعاً سیره علمای قم

روشی مناسب در این جهت بود؛ چنان‌که پیشتر نیز اشاره شد، راویان قمی و رازی حرکت پیش‌رونده‌ای در زمینه نوشتن کتاب‌های حدیثی نمودند، چنان‌که مثلاً کتاب‌های متعدد شیخ صدوق مانند الفقیه و یا کتاب مفقودشده وی با نام مدینه‌العلم که کتابی در حد بحارالانوار مجلسی معرفی شده است، و یا کتاب الجامع ابن‌ولید که آن هم مفقود شده است و یا معجم بزرگ الکافی حرکتی در همین راستا بوده است؛ اما در مقابل حرکت دانشمندان بغدادی که کوشش در استنباط مفاهیم فقهی و کلامی داشتند در حقیقت تلاش در زمان غیبت امام بود؛ غیبتی که مهم‌ترین سلاح شیعه (یعنی شخص امام) را از وی دور کرده و امکان دسترسی به وی تقریباً غیرممکن شده بود؛ در چنین شرایطی ناگزیر باید از بهترین مفهومی که می‌شد به جای امام قرار داد، یعنی عقل و اجتهاد، بهره جست و کیان شیعه را حفظ کرد.

کوتاه سخن آنکه مجموع فصول مورد نظر، در پی رسیدن به این پرسش کلیدی و کلی است که «بوم‌های مختلف اصحاب ائمه (علیهم‌السلام) چه تأثیری بر مفاهیم امامت و عقل داشته است؟» امید است این مجموعه بتواند گامی حتی بسیار کوتاه در فهم بهتر حقیقت بردارد.

محمدعلی چلونگر، مجید صادقانی و مصطفی پیرمردیان